

İLK TÜRK MATBAASI KURUCUSUNUN DİNÎ VE FİKRÎ KİMLİĞİ

NİYAZİ BERKES

McGill Üniversitesi

Türk fikir tarihinin başlıca olayları ve kişileri üzerine incelemeler yaptığım sıralarda Türkiye’de ilk Türk matbaasının kurucusu İbrahim Müteferrika hakkındaki bilgilerimizin azlığını görerek daha fazla bilgi edinme amacı ile araştırmaya başlayınca bu bildiklerimizin bile oldukça yanlış olduğunu gördüm.

İbrahim Müteferrika hakkında daha fazla ve daha doğru bilgiye ihtiyacımız olan noktaları iki konu etrafında toplamak mümkündür : 1) İbrahim’in menşei ve hayatı, 2) onun fikir tarihimizdeki rolü. Burada önce birinci nokta hakkındaki mevcut bilgileri hulâsa edip ikinci noktaya dönecek ve onun hakkında edineceğimiz bazı sonuçların yardımı ile birinci nokta hakkındaki bilgileri yeniden gözden geçireceğiz. Burada varacağımız sonuçlar doğru ise, İbrahim Müteferrika hakkında kesin bellediğimiz bazı hükümleri değiştirmek gerekecektir.

I

İbrahim’in hayatı, daha doğrusu siyasî faaliyetlerinden ve matbaacılığından maadaki hayatı hakkında bildiğimiz şudur: Macaristan’da Koloszvar şehrinde (bugünkü Romanya’da Cluj şehri) muhtemel olarak 1674’te doğmuş, Hıristiyan Kalvinist olan fakir bir Macar ailesine mensuptur. Ne asıl adı, ne de mensup olduğu aile biliniyor. Koloszvar şehrinin Kalvinist kolejinde (collegium’unda) bir Kalvinist rahip olmak üzere okumuş. 1692 veya 1693’de Tökoly kıyımı esnasında Türklere esir düşmüş. Sonra İstanbul’a getirilerek köle olarak satılmış. Efendisi çok zalim olduğundan ve kendisini kurtarmak için kimse “fidye-i necat” vermediğinden bu hayata dayanamayıp Müslüman olmuş, İbrahim adını almış. Talihin sevki ve zoru ile sürüklendiği Türkiye’de çalışarak Türkçeyi, İslâm ilimlerini

öğrenmiş; hattâ 1705-1711 veya 1711-1714 arasında tahmin edilen bir zamanda yeni dinini yâni Müslümanlığı müdafaa için *Risale-i İslâmiye* adında bir eser yazmış. Müteferrikalığa ve en son Hacagân rütbesine yükselmiş; iç ve dış devlet hizmetlerinde bulunmuş. 1719 dan itibaren matbaa işlerine başlamış; 1727'de matbaada Türkçe kitap basma müsaadesini almış. Bu arada yazdığı bir iki eserden ve matbaasında bastığı eserlerden bahsedilir. Bu eserlerin sayısı hakkında da farklı rivayetler var.

Bu şekilde hulâsa ettiğimiz bilgiler, İbrahim'den bahseden Szezárnak, Karácson, Simonffy ve H. Kun gibi Macarlar; Toderini, von Hammer, Babinger ve Mordtmann gibi Avrupalı yazarlar; Ebüzziya Tevfik, Bursalı Tahir, Efdaleddin, Mystakides, Ahmet Rasim, Ahmet Refik, İhsan Sungu, Selim Nüzhet Gerçek, Adnan-Adıvar gibi Türk veya Türkiye'li yazarlar tarafından bir az genişletilerek, bir az daraltılarak tekrarlanmıştır. Özellikle, İbrahim'in menşei, esirliği, köleliği, ihtidası hakkındaki hikâye kesin bir kanaat halinde bir yazardan diğerine kendiliğinden geçer. İddianın aslını araştırmaya lüzum görmeyecek kadar kesin bir şekilde yazarların çoğu onu kabul etmiştir.

İbrahim'in fikir tarafına gelince, Adnan-Adıvar müstesna, bununla kimse ilgilenmemiştir. İbrahim'in kitaplarında ne dediği, gerçek fikir hüviyetinin ne olduğu bu yazarları ilgilendirmemiştir. Türk yazarları arasında daha ziyade "Basmacı İbrahim Efendi" oluşu ön plânda gelmiştir. Yalnız Adnan-Adıvar İbrahim'in ilim tarihi ile ilgili tarafını, onun bir yazar, bir mütercim ve bir editör olarak faaliyetlerini çok güzel hulâsa etmiştir¹. Onun verdiği bilgiden bu faaliyetlerin önemli nitelikte olduğu da görülüyor. Fakat Adnan-Adıvar da bunun dışındaki taraflarıyla meşgul olmamıştır. Bazı yazarlar meselâ Karácson² ve Kun³ onun *Risale-i İslâmiye* diye bellensmiş olan eserini İbrahim'in yeni dininin yani İslâmlığın bir müdafaası (kime karşı?) olarak gösterdikleri halde ne bu yazarlar, ne İbrahim'in fikrî hüviyeti ile ilgilenmiş olan Adnan-Adıvar, ne de İbrahim'in evvelâ bu eserle dikkati çektiğini söyleyerek geçen A. H. Tanpınar⁴, bu eserin nelerden bahsettiğini söylemedikleri

¹ ADNAN-ADIVAR, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 147-152.

² İMRE KARÁCSON, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, cüz 3 (1326) s. 180.

³ H. KUN, *İslâm Ansiklopedisi*, cüz 49, s. 897a.

⁴ A. H. TANPINAR, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (ikinci baskı 1956) s. 12.

gibi İbrahim'in gerçek kimliğini açıklayacak bir ipucu olan bir eser olduğunu -galiba bu yazma eseri okumaya vakit bulamadıklarından- fark edememişlerdir. Hangi tarihte yazıldığını muhtevastından hükmettiğine göre bu eseri okumuş olması gereken Karácson'nun dahi onu ya okumamış veya anlamamış veya dikkatle okumamış olduğuna hükmetmek lâzımdır. Çünkü eserin hangi tarihte yazıldığı yazmada âdeta açık açık söylendiği halde, Karáson'nun takdir ettiği tarih tamamiyle yanlıştır (Bu noktayı aşağıda aydınlatacağız).

II

Bundan on yıl kadar önce bu *Risale-i İslâmiye* diye bellenen eseri okuduğum zaman bunun bir İslâmiyet müdafaası olmadığını, bu eserin Karácson iddiasına rağmen "ulum-ı diniye-i İslâmiye" ile bir ilgisi olmadığını gördüğüm zaman Müteferrika'nın menşei ve hayatı hakkında resmîleşen bilgilerin de doğruluğundan şüphe etmeye başlamıştım. Zaten o tarihten iki yıl kadar önce İbrahim'in *Usûl al-Hikem fi Nizâm al-Ümem* adlı (hicrî 1144, milâdî 1731 'de basılmış) eserini okuduğum zaman İbrahim'in yalnız matbaacı olarak değil, bir fikir adamı olarak üzerinde durulması gereken bir sima olduğuna hükmetmiştim. Bu eserden, genel olarak, Avrupa'nın yeni askerî talim ve taktik usulleri hakkında bilgi veren bir kitap diye bahsedildiği halde, bu kitabı okuyunca onun bu cephesinden ziyade başka bir cephesinin Türk fikir tarihi için önemli olduğunu gördüm⁵.

İbrahim Müteferrika bu eserde Türklerin Batılılara karşı gerilemelerinin sebeplerini araştırmak amacı ile Batı uluslarının tarihlerini, askerî teşkilâtlarını, savaş usullerini ve devlet şekillerini inceleyerek Türk devletinin yapısında meydana gelen çarpıklıkların ve sakatlıkların sebepleri ve gereken ıslâhat çarelerini münakaşa ediyor. Birinci bölümde devlet düzeninin zaruriliğini anlatarak bundan çeşitli devletleri (monarşi, aristokrasi, demokrasi) meydana geldiğini izah ederken bizde ilk defa olarak demokrasi idare tarzını

⁵ Bu eser *Traité de la tactique ou methode artificielle pour ordonnance des troupes* adı altında 1769'da Fransa'da Vienne şehrinde basılmıştır. Çevireni Baron Reviczki İstanbul'da yaşamış ve Türk edebiyatına vakıfmış (Bak ABBÉ TODERINI, *De la littérature des Turcs*, Paris 1789, cilt III, s. 218). Toderini, Reviczki'nin *Nizam al-Ümem* tâbirini *ordonnance d'une armée* diye tercüme etmesini tenkit ederek doğrusu *conduite des peuples* olacaktı diyor (s. 105).

anlatmış oluyor. Modern devletlerin yeni ve akli, yani dinden ve gelenekten gelmeyen, usullerle idare edildiğini de yine ilk defa olarak kaydediyor. Bundan sonra yeni ordu teşkilâtından, savaş usullerinden, özellikle askerî ve sivil teşkilâtın birbirinden ayrılmasından bahsederek bugün bu usullerin uygulanmamasının orduyu yenilgiye sevkettiğini söylüyor. İbrahim bunlardan sonra devlet idaresinde ilmin ve özellikle coğrafya ilminin önemi üzerinde uzun uzadıya duruyor. Bu vesile ile Amerika'nın keşfinden, Avrupalıların diğer coğrafi keşiflerinden ve seyahatlerinden, İslâm dünyasını kuşatma halinde oluşlarından bahsederek Türklerin bu gelişmelerden bilgisiz kalmalarının zararlarını anlatıyor. İbrahim Müteferrika bu eserde ilk defa olarak "Nizam-ı Cedit" tâbirini de kullanıyor. Gerilemenin sebeplerini sekiz madde halinde topluyor : 1) kanunları uygulamamak, 2) adaletsizlik, 3) devlet işlerinin ehliyetsiz ellere düşmesi, 4) bilim adamlarının fikirlerine tahammülsüzlük, 5) modern askerî teknolojiyen bilgisizlik, 6) orduda disiplinsizlik, 7) rüşvet ve devlet servetini kötüye kullanma, 8) dış dünyadan habersizlik.⁶ İbrahim, Batı devletlerinin "nizam-ı halleri hemen akıl ile ihtira eyledikleri kavanin ve ahkâmlarına menuttur" diyerek Türkiye'de de reform zaruretinin mutlak olduğunu gösterdikten sonra, Batı usullerini uygulayarak ilerleme yoluna girmiş devlete misal olarak Rusya'yı ve Petro'nun oradaki islahatını gösteriyor ve Türkler de modernleşme yolunda yürümedikleri takdirde bunun ileride ne kadar büyük tehlikeler yaratacağını haber veriyor. "Frenk"lerin türklerin Batı usullerini uygulayıp uygulayamayacaklarını tartıştıklarını kaydettikten sonra Türk ulusunun buna kabiliyetli olduğunu, bu itibarla reform yoluna girildiği takdirde Türk devletinin daima yaşayacağına inandığını belirterek eserini bitiriyor.

Görüyoruz ki zamanı bakımından farklı ve yeni fikirleri olan bir adamla karşılaşıyoruz. Avrupa'daki yeni siyasî rejimler hakkındaki fikirlerinde, Batının yeni düşünürleriyle kıyaslanacak kadar yenilik ve derinlik olmamakla beraber (kendisinin muasırı olan ve ileride göreceğimiz gibi aslında onun esas dinî akidesine mensup bir düşünür olan John Locke ile onu kıyasladığımız zaman bunun böyle olduğunu görürüz,) İbrahim'in fikirleri bize göre zamanı bakımından çok yeni-

⁶ s. 33-34. Bu hükümlerin bugün bile canlılıklarını muhafaza ettiğini takdir etmemek mümkün değildir.

dir. Onun, özellikle, Türkiye ile ilgili üç noktayı aydın bir şekilde kavradığını görürüz : 1) yeni usullerin kabulü ile ıslâhat yapılması zarureti, 2) Rusya'nın batılılaşmasının Türkiye'nin geleceği için önemi, 3) Batılıların Türkiye'nin yaşayıp yaşayamayacağı meselesini tartışmakta oldukları. Bu gözlemleriyle İbrahim Müteferrika'yı Türk evrim tarihinin ilk öncü düşünürü olarak kabul edebiliriz.

III

İbrahim Müteferrika'nın fikir kimliğini tesbit ettikten sonra ikinci noktaya, yani onun menşei meselesine gelebiliriz. İbrahim Müteferrika kimdir? Menşei ve Müslüman oluşu hakkında söylenen şeyler doğru mudur? Bir Kalvinist rahibi olarak yetiştikten sonra, tesadüf ve zaruretlerin zoru altında, gerçekten Türklere bir savaşta esir olmuş ve sırf kölelikten kurtulmak için mi Müslüman olmuştur? İslâmiyetin, kime karşı olduğu söylenmeyen müdafaası diye tanıtılan ve *Risale-i İslâmiye* diye belenmiş olmakla beraber incelenmemiş olduğu görülen eserde bunlar hakkında ipuçları var mıdır?

İbrahim'in menşei ve Müslüman oluşu hakkında yukarıda söylediğimiz ve bizde genel olarak yerleşen kanaat Türkiye'ye gelerek Türk - Macar münasebetleri ve bilhassa Rákoczi Ferencz II hakkında vesikalar toplayan Macar katolik rahibi Karácson Imre (1863-1911) nin *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuasında* çıkan ⁷ bir makalesindeki şu sözlerinden geliyor: "1104 senesinde Orta Macar kralı Tököly Bey Osmanlı ordusu ile müttefikan Nemçelular aleyhine vuku bulan muharebe esnasında 18 yaşında olan bu genç tâlip ismi meçhul kalan bir yerde bir müfreze Osmanlı askerine müsadif olup o zamanın âdeti üzere askerler tarafından fidye-i necat almak ümidiyle esir tutulmuştu. Bu fakir genç adam için hiç kimse -fidyei necat vermedi. Bu veçhile 1106 raddelerinde İstanbul'a getirilip burada esir olarak satıldı." ⁸ Bu makalede yazarın yegâne kaynağının, İbrahim'i Türkiye'de tanımış olduğunu iddia eden ve Rákoczi Ferencz'in maiyetinde bulunan bir asilzade olan De Saussure Cezárnak olduğu anlaşılıyor. Çünkü Karácson, İbrahim'in Türklüğe geçişini anlatırken ondan başka vesika göstermiyor ve bir az sonra göreceğimiz gibi bu kaynağı da az çok değiştirerek bize aksettirmiştir.

⁷ s. 178-185.

⁸ Aynı yerde, s. 179. Mukayese için cümlelerin altını biz çizdik.

Rákoczi Ferencz, Habsburglarla savaşlarında yenilerek İngiltere'ye, oradan Fransa'ya çekilmiş, fakat Avusturya aleyhine Türkiye'yi savaşa teşvik eden Fransa ile yapılan bir anlaşma üzerine 1717'de Türkiye'ye gelmiş, ancak Pesarofça muahedesi ile savaş haline son verildiğinden önce İstanbul'da, sonra Tekirdağında 17 yıl oturarak 1734'de ölmüştü. Onun Türkiye'deki ikameti esnasında İbrahim Müteferrika ona tercüman tâyin edilmişti. İbrahim'in Macar mültecileriyle yakından temasta olduğu, Erdel'in ve Macaristan'ın Habsburg hâkimiyetinden kurtulması dâvasını tuttuğu, Humbaracı Ahmet Paşa diye tanınan Comte de Bonneval ile birlikte Avusturya'ya karşı harb etme lehine çalıştığı biliniyor⁹. Rákoczi'nin yanında bulunan Czezárnak, İsviçre'de bulunan bir dostuna yazdığı Fransızca mektupların birinde¹⁰ Türkiye'de Macar milletinden olan bu zatın ilk matbaayı açtığını, onun vaktiyle Kolozsvár'da bir Kalvinist rahibi olarak yetiştiğini, sonra genç yaşında Türklere esir düştüğünü söyledikten sonra zor altında müslüman olduğunu bildiriyor. Czezárnak'ın mektubunda buna dair olan parça şöyledir :

Un jeune Hongrois âgé de 18 à 20 ans, qui avoit fait ses études pour devenir un jour Ministre Calviniste eut le malheur d'être pris et fait esclave par les Turcs en 1692 ou 1693 dans la guerre de Tekely. Il traina pendant longtemps une vie assez misérable, étant tombé entre les mains d'un Maître dur et cruël, jusqu'à ce que ne pouvant plus supporter la servitude, il se fait Mussulman. İbrahim, c'est le nom qu'il prit, avoit de l'esprit et du génie; il s'appliqua pendant plusieurs année á l'étude de la langue et de la Loy Turques; il y fit de si grands progrès qu'il devint un habile Effendi. Il eut le bonheur de se fair connoitre d'İbrahim-Pacha Grand Vizir qui fut étranglé en 1730 á l'occasion de la Rebellion qui mit sur le thrône Mahmoud I. Ce vizir employa avec succès en différentes affaires İbrahim-Efendi, qui connut bientôt le grand et vaste génie du premier Ministre, et le désir qu'il avoit d'introduire parmi le Turcs les Arts et les Sciences. Pour cet effet, il lui proposa d'établir à Constantinople une Imprimerie.¹¹

⁹ AHMET REFİK, *Memalik-i Osmaniye'de kiral Rakoçi ve Tevabii* (İstanbul, 1333) s. 7-8; VANDAL, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV* (Paris, 1887).

¹⁰ 1730-39 tarihli olan bu mektuplar ve 1740'a ait kayıtları, Fransızca asılları ve Macarca tercümeleri ile birlikte Kálaman Thály tarafından yayınlanmıştır: *Lettres de Turquie* (1730-39) et *Notices* (1740) de César de Saussure (Budapeşte, 1909).

¹¹ Mektubun tarihi 21 Şubat 1732'dir.

Szezárnak bundan sonra matbaaya karşı yapılan itirazlardan, matbaanın açılışından, matbaanın bastığı Fransızca-Türkçe gramerden ve matbaanın geleceği hakkında ümitli olmayışından bahseder¹².

Yukarıda naklettiğimiz Karácson'nun sözleri bu parçadaki sözlerin aynı değildir. Karácson yukarıda naklettiğimiz kendi sözlerinden sonra bu esere atıf yaparak "bu genç Macar tâlibinin din-i İslâmı ne veçhile kabul ettiğini dostlarından olan De Saussure şöyle hikâye ediyor" diyerek Czezárnak'ın yukarıya aldığımız parçasının birinci cümlesinin başını kırparak sadece üç cümlesini şöyle tercüme ediyor: "İstanbul'da kaba ve zalim bir adamın eline geçip uzun müddet sefilâne yaşamıştı. Artık köleliğe tahammül edemeyip İslâmı kabul etti. İbrahim tesmiye olundu. İbrahim zeki ve becerikli bir adam olup bir kaç senede Türk lisanını ve erkân ve adab-ı İslâmiyeyi dahi öğrenmiş ve muktedir efendilerden biri olmuştur"¹³.

Görülüyor ki Karácson, İbrahim'in esareti ve Müslümanlığı hakkında Czezárnak'ın söylediklerini olduğu gibi tercüme etmemiş, ona ilâveler ve tefsirler katarak kendi adına söylemekle beraber hemen arkadan Czezárnak'dan naklettiğini söylediği cümleleri tercüme etmekle hem Czezárnak'ın kendisinin söylediklerini söylediği intibahı vermiş, hem de Czezárnak'ın zaten bir rivayet olarak zikrettiği bir fikri kesin bir bilgi imiş gibi bir şekle sokmuştur.

Czezárnak'ın yazdığı ile Karácson'nun yaptığı ilâveler arasındaki farklar dikkate değer: yukarıda aldığımız parçada altını çizdiğimiz sözlerin gösterdiği gibi, Karácson tarihi kesin olarak 1104 gösteriyor ki bu 1692'ye tekabül eder. Halbuki Czezárnak 1692 veya 1693 diyor. Yaş olarak 18 veya 20 dediği halde Karácson bunu kesin olarak 18 yapıyor. Hele onun "ismi meçhul kalan bir yerde bir müfreze Osmanlı askerine müsadif olarak o zamanın âdeti üzere askerler tarafından fidye-i necat almak ümidiyle,, sözleri ise tamamiyle ilâvedir ve kendi muhayyilesinin bir tahminidir. Kezâ "bu fakir adam için hiç kimse fidye-i necat vermedi" sözü de onun ilâvesidir ve tahminden başka bir dayanağı yoktur. Karácson, durumu Czezárnak'dan daha iyi bilirmiş gibi bir adım daha atarak "1106 raddelerinde (yani 1694 de) İstanbul'a getirildiğini" de iddia ediyor ki bunun da hiçbir kaydı, vesikası yoktur; sadece onun kendi kavlidir. Muhayyileye dayanan bu

¹² *Mektuplar*, s. 95.

¹³ KARÁCSON, aynı yer, s. 179-80.

tahminlerine rağmen “uzun müddet sefilâne” bir hayat yaşayan bir kölenin “Türk lisanını ve erkân ve adab-ı İslâmiyeyi” öğrenmeye nasıl imkân bulduğu sualini kendi kendine sormak hiç hatırına gelmiyor; ve nedense rahip Karácson, “İbrahim Müteferrika’nın *kendi arzusuyla değil*, vukuatın ilcasıyla Osmanlı milleti hizmetine girmiş” olduğunu kaydetmeye ve bunu ispat etmeye haylı dikkat ediyor.¹⁴

İbrahim’in nasıl ve neden Türk hizmetine geçtiğini, kendiliğinden yaptığı ilâveler ve verdiği hükümlerle izah edip bu kanaati bizde yerleştirmeye muvaffak olan Karácson’un hükümlerinin gerçekliğinden şüphe etmeye hakkımız vardır. İbrahim’in 1692 veya 1693 savaşında esir olduğu, o zaman 18 yaşında olduğu, 1694’de İstanbul’a getirilip köle olarak satıldığı hakkında onun “mücerred kavlınden” başka bir kaynak yoktur. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, diğer yazarlardaki bu yolda kabul edilen bilgiler ya Czezárnak’dan veya Karácson’dan gelmektedir.

Czezárnak, Karácson kadar kesin ve onun kadar ileri gitmemekle beraber, acaba onun söyledikleri de tamamıyla güvenilmeye değer mi? İkincinin aksine, Czeznák’ın İbrahim hakkında söylediklerinde daima bir “aşağı yukarı” oluş edası var. Müşahhas tarihler, yerler, olaylar zikredemiyor. Bunlar hakkında söyledikleri hep takribi, tahminidir. İbrahim’in asıl adını bile bilmiyor. (Karácson sanki bu ad biliniyormuş gibi, kendiliğinden bir ilâve daha yaparak “Macaristan’da bu familyanın [hangi familyanın?] şöhreti, yadigârı kalmamıştır” diyor. Familya adı değil, kişi adı bile bilinmeyen bir adamın familyası sönüp sönmediğini bilmek mümkün müdür?) Eğer Czezárnak, ırkdaşı saydığı bir adamın mazarını biliyorsa hiç olmazsa onun adını ve kimlerden olduğunu öğrenmez mi idi? Czezárnak, İbrahim’in nerede ve nasıl esir olduğunu da bilmiyor. Matbaa hakkında söyledikleri de¹⁵ görgüye dayanan müşahhas malûmat değildir. Hele İstanbullu daha sonra ziyaret etmiş olan Toderini’nin verdiği malûmat yanında¹⁶ ve matbaanın yayınları hakkında onun bilgisinin pek sathi ve eksik olduğunu görürüz. Matbaacılık aleyhindeki cereyanları zikredişi ilgi çekici olmakla beraber, bu işte ileri sürdüğü mütalâalarının da (hattatların protesto ettiği ve saire) doğruluğu henüz daha araştırma ile

¹⁴ Aynı yer, s. 178.

¹⁵ *Mektuplar*, s. 95.

¹⁶ Toderini, *De la littérature des Turcs* (Paris, 1789) cilt III.

tahrik edilmeden bizim de kabullendiğimiz hükümlerdir.¹⁷ Bu hükümler doğru bile olsa, o zaman Türkiye’de bulunan yabancılar arasında dolaşan ve “Türklerin yeniliklere düşman olduğu” yolundaki genel hükümlerden onun da haberli olduğunu düşünürsek, bu kadarını bilmesinde de bir fevkalâdelik yoktur.

Czezárnak’ın, İbrahim’in fikir ve ilim işleriyle de uğraşan bir adam olduğu hakkında ya hiç fikri yoktur, yahut da bu fikirlere karşı ilgisi veya sempatisi olmadığından bahsetmeye bile lüzum görmemiştir. Onun, İbrahim hakkında söylediklerinin yetersizliği, müphemliği ya onu yakından tanımamış olmasından, yahut da gerçeği olduğu gibi söylemeyi uygun görmeyişinden ileri gelebilir. Aşağıda göreceğimiz sebeplerle bu ihtimallerin ikisi de mümkündür. Bu yüzden Czezárnak, olayları saklı tutmak veya iyice bilmediği şeyleri kendine göre hikâye etmekle nesillerce sonra gelen yazarları yanılttığı gibi rahip Karácson da bazı ilâvelerle hikâyeyi daha da tahrif ederek bildiğimiz şekle sokmuştur. Bu iki zatın katolik dininden oluşlarının bundaki muhtemel rolü, aşağıda İbrahim’in dinî mazisi hakkında vereceğimiz bilgi ışığı altında daha iyi belirecektir.

Biz bu iki kaynağı bir tarafa bırakıp kendiliğimizden araştırma yaparsak bu iki kaynaktan gelen bilgilerimizin ne dereceye kadar gerçeğe uyabileceği hakkında bir fikir edinebiliriz. Bu araştırmayı şu iki soruya göre yönelteceğiz: 1) İbrahim Müteferrika’nın memleketinin ve zamanının dinî durumu ve bunun içinde onun okuduğu okulun mahiyeti nedir? 2) İbrahim’in karıştığı söylenen savaşların mahiyeti nedir?

IV

Birinci meselede, önce bir iki olayı hatırlamak lâzımdır. Bir defâ, İbrahim sadece Macar değil, Transilvanyalı yani bizim ve kendilerinin tâbiri ile Erdel’lidir. Gerçe, Erdel Macaristan’dan büsbütün

¹⁷ Türkçe matbaanın açılmasının neden geciktiği konusu henüz daha objektif olarak incelenmiş değildir. Hükümet Yahudi matbaalarına dokunmadığı halde Rum ve Ermeni matbaalarına karşı muhalefet gösterilmesi pek muhtemel olarak katolik propagandası ile mücadele siyaseti ile ilgilidir. Toderini (cilt III, s. 218) Baron Reviczki’nin şu hükmünü naklediyor: Müteferrika’nın ölümünden sonra matbaanın kapanması hattatların muhalefetinden veya daha önemli sebeplerden değil, sadece usta işçi bulunmamasından idi (Reviczki’nin Müteferrika tercümesinin ön-sözünde, s. 15).

ayrı bir yer değildir. İbrahim ve Erdelliler de Macar dili konuşuyorlardı. Ancak gerek Macaristan tarihinde ve gerek Türkiye tarihinde Erdel'in Macaristan'dan hayli farklı özellikler gösteren bir durumu vardı. Bu özelliklerin bir kısmı siyasî bir kısmı kültürelidir.¹⁸ Türkler Macaristan'ı işgal ettikleri halde Erdel'in siyasî otonomisine dokunmamışlar, hattâ buranın Habsburg idaresinden müstakil kalmasını sağlamak için çalışmışlardır. Kanunî Süleyman'ın Janos Zsigismund'u Erdel'e kiral tâyin edişinden itibaren Erdel bir buçuk yüzyıl iç işlerinde müstakil kalmıştır. Bu, Erdel'in Habsburglara karşı Türkiye tarafını tutmasına, Habsburg hâkimiyetini kabul etmemesine bağlı idi. Bu durumun Erdel'in dinî hayatı bakımından önemi büyük olmuştur. Reformasyondan sonra Erdel'e Protestanlık gelmiş, Katolik kilisesinin Habsburg devlet idaresi tarafından desteklenen hâkimiyeti olmadığından Protestan mezhebinden olanların serbestçe dinî âyinlerini yapmaları, serbestçe kiliselerini kurmaları mümkün olmuştur.¹⁹ Böylece dinî hürriyet, tolerans, din ve devlet ayırımı Erdel'de çok önceden gerçekleşmiştir. Din ve devlet ayırımının ve din hürriyetinin daha İngiltere'de bile kesin olarak gerçekleşmediği bir devirde yani onaltıncı yüzyılın ortalarından itibaren Erdel'de, Türklerin Habsburg idaresinin hâkimiyetini buradan uzak tutmaları sayesinde gerçekleşmişti. Macaristan'da ve hatta başka yerlerde dinî ve siyasî takibata maruz kalanlar Erdel'e veya Macaristan'ın Türk hâkimiyeti altındaki kısmına iltica ederlerdi.

Bu şartlar altında Erdel'de Lutheranism ve Calvinism yayıldığı gibi, onaltıncı yüzyılın ortalarında bizim konumuz bakımından olduğu kadar Erdel'in din ve siyasî tarihi bakımından çok daha önemli bir akide daha gelmiş ve halkın çoğunluğunu kazanmağa başlamıştı. Bu akide Unitarianism veya Erdellilerin tabiri ile Unitarius idi. Bu akidenin ana fikirleri Teslis aleyhdarlığı, Tanrı'nın tek olduğu, İsa'nın tanrı olmayıp bir insan olduğu, Hıristiyanların İsa'ya tapmasının Hıristiyanlığın kutsal kitabına aykırı olduğu, Teslis fikrinin İncil'de bulunmadığı, ancak Katolik kilisesinin İncili tahrif etmesinin mahsulü olduğu fikirleri idi. Bu fikirleri ile Unitarianism yalnız Katolikliğin düşmanlığını kazanmakla kalmamış, Reformasyonun iki önemli

¹⁸ FEKETE, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar, 1366-1649", *Belleten*, sayı 52, cilt XIII (1949) s. 663-743. Erdel'in hür bırakılması hakkında, s. 740.

¹⁹ Aynı yazı, din hürriyeti hakkında, s. 738-39.

kolu olan Lutheranism ile Kalvinizm'in de muhalefetine çekmiş ve Unitarianism heretik bir akide ve hareket olarak baskıya uğratılmıştır.

Unitarianism'in nereden başlayıp Erdel'e nasıl geldiğini ayrıntı ile tılları burada anlatmanın imkânı yoktur. Ancak bu dinî akide ve cereyanın geçmişi hakkında kısaca bilgi edinmek faydalı olacaktır. Fikrin asıl babası İspanyol Michael Servetus (1511-1553) dır. Servetus batı ilim ve din tarihinin en önemli simalarından biridir. Dinî fikirlerinden dolayı heretik sayılan Servetus'dan ilim tarihleri, onun bilhassa Harvey'den önce kan deveranı hakkındaki yeni görüşleri²⁰ ve bir de coğrafyacılığı dolayısıyla bahsederler. Hıristiyanlık din tarihlerinde adı hemen hemen geçmez. Onun açtığı Unitarianism dinine karşı olan Protestan ve Katolik kiliselerinin aleyhdarlığı artık eski taassubunu kaybettiği halde ve hattâ bu din Amerika'da aralarında Thomas Jefferson, filozof Emerson gibi büyük simalar bulunan önemli kişilerin mensup olduğu bir din olduğu halde bile hâlâ hiç değilde onun varlığından tecahül edilir. Servetus'un çok maceralı hayatını anlatmaya imkân yoktur, ancak şu kadarını kaydedelim ki Calvin ile yaptığı bir tartışmadan sonra, hem Engizisyon hem de Calvin'ciler tarafından takibata uğramış, nihayet Cenevre'de Calvin'cilerin eline geçerek bu şehirde 1553 yılında muhakeme edilerek dinî fikirlerinden dolayı diri diri yakılmıştır.²¹

Servetus dinî fikirlerini ifade ettiği en önemli iki eseri 1531'de basılan *Teslis Hataları (De Trinitatis Erroribus)* ile 1553'de basılan *Hıristiyanlığın Eski Haline İadesi (Christianismi Restitutio)* adlı Lâtince yazılmış kitaplardır. Bu ikinci eser Engizisyon tarafından imha edilmiş olduğundan bugün dünyada sadece üç nüshası vardır (Paris'te, Viyana'da ve Edinburgh'da).

²⁰ Servetus Paris'te Vesalius'un talebesi idi. Kan dolaşımı hakkındaki görüşün Suriyeli İbn al-Nafis'den geldiği bilinmekle beraber bunun Servetus'a ulaşma yolu meselesi ihtilâflı bir konu olarak durmaktadır.

²¹ Bugün aynı yerde onun bir heykeli vardır. Servetus hakkında bakınız : E. M. WILBUR, *A History of Unitarianism* (Cambridge, Mass., 1952) cilt I, bölüm V, IX, X, XI ve XII; FULTON, *Michael Servetus, Humanist and Martyr* (New-York, 1953); R. H. Bainton, *Hunted Heretic, the Life and Death of Michael Servetus, 1511-1553* (Boston, 1953); STANISLAS KOT, *Le mouvement antitrinitaire au XVIe et au XVIIe Siècle* (Paris 1937) ve *L'influence de Michel Servet sur le mouvement antitrinitaire en Pologne et en Transylvanie*, B. BECKER'in, *Autour de Michel Servet et de Sebastien Castellion* (Harlem, 1953) adlı eserinde.

Servetus'un öldürülmesine ve kitaplarının yakılmasına rağmen Hıristiyanlığın ilk asırlarından beri mevcut olan Teslis tartışması yine de kapatılamamış, Servetus'un fikirleri bütün baskılara rağmen yayılmıştır. Hem Katoliklik, hem Luther ve Kalvin Protestanlığının baskılarına rağmen Teslis aleyhdarlığı şimali İtalya'da, Polonya'da, Erdel'de, Hollanda'da, İngiltere'de yayıldı. Nihayet Amerika'ya kadar genişledi. Bunlar, Protestanlığın Teslis akidesini red etmemesi yüzünden onu gerçek reformasyon saymıyorlardı.

Erdel'de yukarıda kısaca söylediğimiz şartlar altında mümkün olan din hürriyeti ve müsamaha rejimi sayesinde onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında dinî tartışmalar gelişti. Bu tartışmalar, bizde olduğu gibi din üleması arasında yapıyor, çok defa hükümdarın veya Türk hâkimiyeti altındaki topraklarda Türk paşasının reisliği ve hakemliği altında cereyan ediyordu. Tartışmaların başlıca konusu İncil'de Teslis fikrinin var olup olmadığı, İsa'nın Tanrı veya insan şahsiyeti meseleleri idi. Türklerin Habsburgları mağlup etmeleri, Macaristan'a hâkim olmaları, Erdeli içişlerinde serbest bırakmaları sayesinde 1559-1571 devresinde Erdel dünyanın en çok dinî fikir hürriyeti bulunan bir memleketi haline gelmişti. Batı Avrupa'dan, Almanya'dan aşırı yeni dinî fikirleri olan kimseler buraya kaçıyorlar veya burayı ziyaret ediyorlardı.²² (Bunların en meşhuru Heidelberg'li İlâhiyatçı Adam Neuser heretik fikirlerinden dolayı idam edilmek üzere iken kaçmağa muvaffak olmuş, Erdel'e ve nihayet oradan Türk topraklarına geçerek Müslüman olmuştu) Türk himayesi ve müsahahası altında Unitarianizm Erdel'in dışında da yayılmıştı. Meselâ tarihçi Peçevi'nin doğum yeri olan Peçuy'un başlıca kilisesi 1570'de Unitarianizm'i kabul etti. Bu şehir aynı zamanda önemli bir Unitarianizm basın merkezi olmuştu; buradaki matbaada basılan eserler Erdel ve Macaristan'a yayılıyordu. Bu akidenin başlıca fikirlerine karşı Müslüman Türklerin düşmanca bir tavır almayacaklarını kaydetmeye bile lüzum yoktur.

Fakat 1571'den sonra yani Macaristan'daki Türk hâkimiyeti ve kudreti zayıflamağa başladıktan sonra Unitarianizm'in talihi ter-

²² Unitarian akidesine mensup olan İngiliz Paul Best (1590-1657) 1624 yılında Erdel'i ziyaret etmişti. 1647'de *Mysteries Discovered* adlı bir eser yazdı. Bu eser çıktığı zaman imha edildiğinden nüshaları nadirdir (Biz British Museum'daki nüshayı kullandık). Orada Türk hükümetinin kurduğu serbest fikir hürriyeti havası içinde Erdel'in nasıl gerçek bir reformasyona vardığını söylüyor.

sine dönmeye başladı. Erdel'deki eski durumu güçleşmeğe başladı. Bununla beraber, Erdel'de Katolik, Luther, Kalvin ve Unitarius kiliseleri ayrı ve müstakil kiliseler ve mezhepler veya dinler olarak tanınmakta idiler. 1570' den sonra Erdel'de en önemli dinî hadise Kalvinist olan Dávid Ferencz adlı ilahiyatçının Unitarianism'i kabul etmesi, *non - adoramus et non - invocamus* (İsa'ya Tanrı sıfatıyla tapılması) akidesini şiddetle ortaya atması oldu. Dávid *Anti-Krist'in Gerçek Tanrı Bilgisini Nasıl Tahrif Ettiği* adlı eseri büyük tartışmalara sebep oldu. Başlıca tezi Anti-Krist dediği Papalığın Kitab-ı Mukaddesi tahrif ettiği iddiası idi.²³ Dávid ulema meclisinde şiddetli tartışmalarda bulundu; burada muarızları onu Türklerin dini olan "Muhammedilik" fikirlerini kabul etmekle suçlandırıldılar. Nihayet hapiste 1579'da öldü. Bundan sonra Unitarian'lar aleyhine şiddetli takibat, hattâ zulümler, malları gasbetme hareketleri zaman zaman tekrarlandı. Bu da daha ziyade Habsburglarla Osmanlılar arasındaki siyasi ve askerî mücadelelerin iniş, çıkışlarına göre devam etti. Dávid'in ölümünden sonra bir çok taraftarları Türk idaresi altındaki Aşağı Macaristan'a sığındılar, orada kiliseleri ve inançları tam bir hürriyet içinde idi. 1588 yılında Budin Paşası'nın huzurunda dinî münakaşalar yapıldığı bildiriliyor.

Fakat Erdel'de Unitarius akidesi taraftarlarının en sıkıntılı hattâ felâketli devri 1680'de Macaristan'daki Türk hâkimiyetinin tamamiyle kırılması, Erdel kralı Apafi II'nin Habsburglar lehine tahttan çekilmesi, bütün Erdel'in baştan başa Habsburg işgali altına girmesi, bütün kalelerin Habsburg askerleri ile dolması, ve Katolik kilisesinin üstünlüğünün iade edilmesiyle başladı.²⁴ Bu şartlar altında Erdelliler ve bilhassa Unitarian olanlar, Türk himayesi altında kalmayı, Türklerle birlik olup Habsburg hâkimiyetinden kurtulmayı özlüyorlardı. Habsburglu hükümdar Leopold Erdel'deki din hürriyeti kanunlarını ve devletten kiliselerin ayrılığını tekit etti ise de bilhassa

²³ Dávid hakkında Wilbur'un yukarıda zikredilen eserine bakınız. Dávid'in fikirlerini, Bizans hanedanından Jacob Paleologus devam ettirdi. Bu zat, İtalya'da dominiken iken tarikatı terk etmiş, Engizisyon'dan kaçmak için 1559'da Almanya'da Protestan olmuş; 1571'de Lehistan'a ve nihayet Erdel'e gelerek Unitarian olmuştur. 1573-74'de Kolosvár koleji rektör oldu. 1582'de Moravya'da yakalandı, Roma'da uzun zaman hapsedildikten sonra 1585'de orada yakıldı.

²⁴ Katoliklere verilen imtiyazlar hakkında bak. WILBUR, *History of Unitarianism* (1952) s. 128.

Cezvitler Habsburg askerlerinin yardımı ile Protestanlar aleyhine ve bilhassa Unitarian'lar aleyhine şiddetli bir baskı siyaseti uygulamaya çalışıyorlardı. Asıl 1688'de başlayan baskı ile bir çok Unitarian'lar zorla Hıristiyan edildi, edilmeyenlerin malları gasbedildi. Bir çokları Türklerle birlik olmakla, gerçekte onların dinini kabul etmiş olmakla suçlandırılıyorlardı. Gerçek bir Unitarian için Erdel'de artık kolayca yaşama ve tutunma ümitleri kalmıyordu. ²⁵

V

İbrahim Müteferrika'nın okuduğu ve mezun olduğunu söylediği, okul Erdel'in en önemli şehri ve dinî merkezi olan Koloszvár'da bulunan iki Protestan kolejinden en büyük ve en eski olanı idi ve Unitariuş kilisesine mensuptu (diğeri Kalvinist idi). O zamanki bu din öğretimi müesseseleri bizdeki medreseler gibi ilk ve orta öğretim seviyesinde din ilimlerini ve tarih, felsefe, coğrafya gibi konuları okuturlardı. Mezunlar öğretmen veya rahip olurlardı. Bunlar arasında yüksek ehliyet gösterenler Batı Avrupa üniversitelerine (Viyana, Varşova, Heidelberg gibi) giderlerdi.

1689 yılında bu kolejin tarihinde çok önemli bir olay oldu. İbrahim Müteferrika'nın bu yılda oradan mezun olduğunu veya olmak üzere olduğunu kolaylıkla tahmin edebiliriz. 1689 yılında bu kolej Unitarianların elinden alındı. Habsburg askerleri binaları işgal ettiler. Dershaneleri zahire anbarı yaptılar. Sonraları bu bina yerine onlara şehir meydanında bulunan terziler loncasının bulunduğu bina verildi. İbrahim'in bu heyecanlı günlerin olayları arasında bulunduğunu tahmin edebiliriz. Unitarianizm artık din hürriyetini kaybetmişti. Bu yıllar içinde Dávid'in fikirleri ve eserlerinin okunması Unitarian'lara yasak edilmişti. Buna rağmen onun ilâhiyatı kolejin hocaları ve öğrencileri arasında popülerdi; İbrahim Müteferrika da kendi eserinde "mensuhtur deyu okumasından nehiy olunduğum atik eczay-ı tevatları sırren mütalâa" eylemekte olduğunu söylemek suretiyle zamanında okunması yasak olan dinî metinler olduğunu ifade etmiş oluyor.

İbrahim'in Koloszvár'da gizlice okuduğu şeylerin Dávid'in yukarıda adı geçen eseri ile ilgili olduğu muhakkaktır; zaten *Risale-i*

²⁵ Dávid taraftarlarının aşağı Macaristan'a geçmesi hakkında Wilbur, c. I, s. 83; Paşa huzurunda münakaşa hakkında, s. 84-85; Fekete, s. 738-9.

İslâmiye diye bellenen eserin esas tezi, aşağıda göreceğimiz gibi İslâmiyetin müdafaası değil, Dávid'in eserinin unvanında ifade edilen esas fikir yani Kitab-ı Mukaddesin tahrif edildiği tezidir.

Fakat bu eserin yanında İbrahim'in okuduğu çok daha önemli ve o zamana kadar Erdellilerin eline ilk defa geçmiş olan Servetus'un yukarıda bahsettiğimiz *Christianismi Restitutio* bulunduğu muhakkaktır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi yakılmaktan kurtarılan üç nüshadan bugün Viyana'da bulunan nüshası Szentiványi Daniel adlı bir Erdelli tarafından elde edilip Koloszvár'a getirilmişti. Bu zat, 1660-1668 yıllarında Batı Avrupa'da bulunmuş, 1665 yılında İngiltere'ye gelmişti.²⁶ Unitarianism o tarihte İngiltere'ye yayıldığı için Daniel İngiltere'de öğrenci iken *Restitutio*'nun bir kopyesini elde etti. 1668'de Erdel'e dönüşünde bu kitabı beraberinde getirdi. Kendisi gelir gelmez Koloszvár kolejiine direktör tâyin edildi. Daha sonra 1681-1684'de Piskopos yardımcısı, 1688-1689 da yâni İbrahim'in öğrenci olduğu yıllarda Piskopos oldu ve bu sıfatla da Koloszvár kolejinin başkanı oluyordu. Servetus'un bu eserinin okunması, her yerde olduğu gibi, orada da yasaktı. Bununla beraber, eserin gizlice okunduğu, bugün Viyana'da bulunan bu nüshayı tetkik edenler kitap kenarlarına yazılmış haşiyelerden hükmetmektedirler. İbrahim'in bu eserin okuyucularından biri olduğunu tahmin edebiliriz (Szentiványi Daniel, gelirken Servetus'un diğer önemli bir eseri olan Batlamyus coğrafyası edisyonunu da getirmişti. İbrahim'in coğrafya merakının bu eserden geldiğini de kolayca tahmin edebiliriz).

İbrahim, Dávid'in ve Servetus'un Teslis akidesini tenkit eden bu eserlerinde neler gördüğünü kaydederek aşağıda kendi eserindeki belli başlı fikirlerin kaynaklarını da keşfetmiş oluruz. Bunlarada, İncilde Yuhanna İncili diye bilinen kısımda bazı âyetlerin (bab XIV, âyet 16, 17, 26; bab XV, âyet 26; bab XVI, âyet 7-15) tahrif edilmiş olduğu münakaşa ediliyordu. Bu âyetlerde ileride gelecek ve Yuhanna İncili'nin Türkçe tercümesinde *tesellici* diye tercüme edilen Yunanca *parakletos* kelimesinin, bazı eski Doğu İncillerindeki yazılışı ile *periklutos* olduğu yolunda iddialara yol açılmış ve sonraları (İbrahim

²⁶ Daniel hakkında bak. Fulton, adı geçen eser, s. 86. Kitabın 1735 den itibaren nerede bulunduğu bilinmiyor. 1785'de bir unitarian olan Stefan Agh tarafından Teleki de Szék'e hediye edildi; bu zat da kitabı İmparator İkinci Jozef'e hediye etti. Viyana'daki nüsha işte budur.

Müteferrika'nın da kendi eserinde yaptığı gibi) İslâmların bunu Muhammed'in unvanı olan *Ahmed* kelimesinin karşılığı olduğu iddiasına vesile olmuştur.²⁷ Fakat Unitarian'ları asıl ilgilendiren taraf, İsa'dan sonra Ahmed'in geleceğinin İncilde haber verilmiş olması iddiasından ziyade bu tahriflerin Teslis fikrini meşrulaştırmak için yapıldığı iddiası idi. Servetus, *Teslis Hataları* adlı eserinde bu "Teslilici" mefhumuna takılıp bunu şu şekilde ifade ediyor: "... onlar (insanlar) onun yerine başka bir gerçek Teslilici bulacaklardır, fakat bu insan değil, "size her şeyi öğretmek için Peder'den ayrılan Ruh'dur" diye ilâve ediyor.²⁸ Fakat Servetus'un şu cümlelerinin İbrahim üzerine, kendi tâbiri ile, "Hidayete erişme" hususundaki tesirini tahmin edebiliriz : Servetus Teslis fikrine hücum ederken şöyle diyor: "Fazla olarak ve hepsinden kötüsü bu Teslis ananesi Muhammedilere sonsuz alay konusu oluyor. Yahudiler de bizim bu hayali inancımıza katılmazlar ve Teslis hakkındaki budalaca fikirlerimize gülerler... Bakın Muhammed ne diyor. (bir düşmanın söylediği bir gerçek bizim tarafımızdakilerin söylediği yüz yalandan üstündür). Muhammed *Kuran*'da diyor ki [burada kur'an, sure III, IV, V ve XIX'dan parçalar alıyor]. Muhammed fazla olarak: Havariler, İncilciler ve Hıristiyanlar, insanların en iyileri idiler ve doğru olanı yazdılar; Teslis fikri yani Tanrısal varlıkta üç şahsiyet olduğu fikri onlarda yoktu; bunu daha sonraları insanlar kattılar, diyor." Unitarianism'in ilk kurucusu olan Servetus'un kaleminden Teslis fikrine karşı Müslümanların Kur'anının şahit olarak gösterilmiş olmasının Türklere hiç yabancı olmayan Erdellilerin genç ilâhiyat öğrencisi İbrahim üzerine yapacağı tesirin derecesini tahmin etmek zor olmasa gerektir.

VI

İbrahim'in Koloszvár'da okuduğu ve mezun olduğu o yıllar içinde Koloszvár'daki dinî tartışmaların ve İbrahim'in kendi yazma

²⁷ Bu mesele hakkında bak. J. Schacht, "Ahmad" *Encyclopedia of Islam* yeni edisyon, fasikül 5, s. 267. Kur'an LXI, 6 buna delâlet ediyormuş : "ve hatırlayın, Meryem oğlu İsa: 'ey İsrail oğulları! şüphe yok ki ben size elimdeki tevat'ı tasdik eden ve benden sonra gelecek ve adı Ahmed olacak bir peygamberi müjdeleyen Tanrı elçisiyim, dediği zaman o onlara apaçık delillerle geldiği halde onlar bu apaçık sihirdir demişlerdi."

²⁸ SERVETUS, *Teslis Hataları* (Wilbur tercümesi, Harvard Theological Studies, 1932, s. 67).

eserinde söylediklerinin bize verdiği dış bedahatlerin zorladığı gözlemlerden şu sonuçlar belirmektedir : 1) İbrahim'in okuduğu collegium bir Kalvinist okul değil, bir Unitarian okuludur; 2) İbrahim bu okulda Kalvinist değil, hararetle bir Unitariandır ve o zaman Hıristiyanların okuması yasak olan eserleri gizli gizli okumaktadır, 3) İbrahim bu gizli okumalardan sonra ve kendi tabiriyle "hidayete erdikten" sonra, yani en önemli Unitarian eserlerinde Teslis fikrinin batıl olduğuna, Papalığın Hıristiyanlığı tahrif ettiğine, ve gerçek dinin İncil'in aslında geleceği bildirilen başka bir peygamber tarafından getirileceğine dair ipuçları elde ettikten sonra çıkıp dinî tartışmalara katılıyor.

Bunları, herkesin *Risale-i İslâmiye* diye bahsedip de ya okumadığı veya içinde ne olduğunu anlatmadığı eserinde görürüz. Yalnız burada, eserin ana tezine gelmeden önce, hangi tarihte yazıldığını tesbit edelim. Karácson, bu eserde İbrahim'in Ráckoczi Ferencz'in savaşlarına ait bir cümlesine dayanarak, yukarıda söylediğimiz gibi, yazılışını 1711-1714 arasında tahmin ediyor. Halbuki bu savaşlar yıllarca devam eden bir olay olduğu için Müteferrika'nın bu cümlesi belirli, kesin bir tarih için ipucu olamaz. Buna karşılık eserin sonunda İbrahim, eserin yazıldığı tarihi kesin olarak belirlememizi mümkün kılan daha somut olaylardan bahsediyor. Bunlardan biri şudur: "Haliyen sene-i sabıkta Nemçe-i bedkâr tedbirini tebdil edip" diyerek Papanın "Nemçe-i bi dine ol memleket kırallığını taç giydirmesiyle ve yedine asay-ı hükümet vazeylemesiyle teslim eyledi" diyor ki bu, Papa XI inci Clement'in zamanında Avusturyalıların İtalya'ya istilâ ve Papalık topraklarından ilerliyerek Napoli'yi zapt etmeleri, Papa'nın Arşidük Şarl'ı İspanya kralı olarak tanınmasıdır ki tarihi 1709'dur. Diğeri de İsveç kralının Türkiye'ye iltica etmiş olmasından bahseden cümledir ki bu eserin yazıldığı sene olduğu bildiriliyor. Şu halde bu eser 1710'da yazılmıştır.

Bu eser kütüphanelerde *Risale-i İslâmiye* diye kayıtlıdır ve hep öyle anılıyor ve belki de bu unvan onun İslâmiyetin müdafaası hakkında veya İbrahim'in yeni dininin meziyetlerini müdafaası kasdiyle yazıldığı intibahını vermiştir. Fakat yazmanın kendisinde bu isim hiç bir yerde geçmiyor. Belki daha doğru bir unvan *Risale-i Tevhit* olurdu; unvan ne olursa olsun, eserdeki fikirler, İncilde geleceği bildiren Peygamberin Muhammed olduğuna dair olan ve İbrahim'in kendi ilâvesi

olan fikir müstesna, Unitarianism akidesinin başlıca fikirlerinin savunmasından, Papalığa şiddetle hücumlardan, Habsburg aleyhdarlığından, Türk kudretinin bu kötü kuvvetlere karşı ergeç zafer kılacağına dair imanından ibarettir. İbrahim bu eserde, Katolikliğin veya Papalığın Kitab-ı Mukaddesi tahrif ettiğine dair olan iddialarını tartışırken Lâtince Kitab-ı Mukaddesten parçalar alarak bunları arap harfleriyle kaydediyor. Bu parçalar Arapça gibi üstünlü, esreli olarak yazılmış, bunları yazan hattat Lâtince kelimelerin Arapça harflerle yazılı şekillerinin mânalarını anlamadığından bir çok tahriflere sebep olmuştur. Bu parçaları Servetus'un lâtince *Biblia Sacra'sı* ile karşılaştırmak ayrıca çalışma isteyen bir iştir.

İbrahim'in Kalvinist olmadığına en kesin delil, Teslis doktrini aleyhindeki hücumlarıdır. Kalvinizm, Katolikiğe aleyhdar olmakla beraber, onda Teslis aleyhdarlığı yoktur ve Teslis aleyhdarlığı bu dinde de aynı derecede küfürdür. Nitekim bu yüzden Servetus Kalvinistler tarafından diri diri yakılmıştır. *Risale-i İslâmiye*'nin dikkatle okunması, onun Kalvinist olmadığını kesin olarak gösterir.

VII

İbrahim'in aslında Kalvinist olmayıp Unitarian olduğu belirlenince, onun esirliği ve ihtidası sebebi hakkındaki hikâyeye de sallanmağa başlıyor. İbrahim kendi eserinde ne esirliğinden, ne köleliğinden, ne de zulüm gördüğünden ve bu yüzden Müslüman oluşundan bahsetmiyor. Bu sonuncudan bahsetmemiş olması tabîî görüle bile, birinciden söz etmesi beklenebilirdi. Bununla beraber bu, kesin bir delil sayılamaz. Fakat İbrahim'in esirlik ızdırabından kurtulmak için Müslüman olduğunu söyleyen Szezárnak'ın, mümin bir Hıristiyan sıfatıyla, Türkiye'de önemli bir mevkide bulunan ve önemli işler yapmış olan bir Macar hemşehriden öğrenerek bahsedebilmesi için resmî Hıristiyanlıkça zındık ve düşman dinine meyyal sayılan bir akideye sâlik olan bir adamın gerçek dinini gizlemesini veya üstünden geçivermesini tabîî saymak lâzımdır.

Bir Hıristiyan Macar'ın, bir Müslüman Türk haline gelmesini mazur göstermek için o zaman pek âdet olan "zor altında kalmış olmak" mazeretini göstermesi mümkündür. Fakat Szezárnak bile İstanbul'da satılmaktan bahsetmiyor. Köle olarak satılmış olma tarafı da katolik rahibi Karácson'unun ilâvesidir. Bir Macar olarak ve Türk-Macar

münasebetleri ile ilgili bir tarihçi olarak İbrahim'in Macar oluşu ona öğünme verecek bir şeydi; ancak Türklere hizmet etmiş ve yararlı olmuş bir Macar'ın zındık ve kâfir bir Macar olduğunu açıklamak bu rahip bilginin pek seveceği bir iş olmasa gerekti. Gerçek bir Katolik rahibinin, kilisenin asla af edemeyeceği bir zındığı bile bile methetmesi belki de şahsî olarak ona bazı nahoş şeyler sağlayabilirdi. Zaten Karácson, yazısının başında İbrahim'in asla kendiliğinden Türk hizmetine gelmediğini, bunun talih ve tesadüfün ve elinde olmayan olayların sürüklenmesi sonucunda olduğunu dikkatle kaydetmeyi unutmamıştır. S. Takats'ın *Macaristan Türk Âleminde Çizgiler* adı ile Türkçeye çevrilen eserinde esirlik, kölelik, ve "fidye-i necat" işleri hakkındaki hikâyelerin iç yüzü dolayısıyla yapılan açıklamaların yardımı ile Karácson'un eski bir geleneği takip ederek bir de "fidye-i necat" ilâvesi yapmayı unutmamış olmasının sebebinin daha iyi anlayabiliriz.

Fakat, İbrahim Müteferrika'nın köle değil, esir bile olduğundan bizi ciddî şekilde şüpheye düşürecek en kuvvetli delil, İbrahim'in katıldığı iddia edilen "Tököly kıyımı"nın gerçek mahiyetidir. Silâhtar tarihinden öğrendiğimize göre²⁹ 1690'dan önceki yıllar içinde, Türkler Tököly'yi Erdel'e hükümdar yapmayı düşünüyorlardı; Erdelliler Tatar Hanına ve vezirazam Mustafa Fazıl Paşa'ya müracaat ederek bunu istemişlerdi; Kırım Hanı ise bu teşebbüsün yürümiyeceğine kani idi. Başarı, içeride Erdellilerin ayaklanmalarıyla mümkün olabilirdi. Tököly ile beraber Erdel'e girilmesine vezirazam taraftar olduğundan doğu taraftan harekât başladı. Braşova'da yapılan büyük bir muharebeden sonra Türk kuvvetleri Ağustos 1690'da Sebin'e kadar ilerlediler. Elimde bulunan 1690 tarihli Fransa'da basılmış bir Erdel haritasından bu kalenin Koloszvár'a 150 kilometre bir mesafede olduğunu tahmin ediyorum. Burada yer yer Tököly adına Erdel âyanı itaate davet edildi. Silâhdar'a göre başlıca şehirlere, bu arada Koloszvár âyanı gizlice buluşup hediyeler gönderdiler³⁰. Bununla beraber, genel bir ayaklanma olmadı. 1690 sonunda ve 1691 başında, bu defa Belgrad tarafından, harekât yine başladı. Bu defa Koloszvár kalesine kadar gelindi³¹. Orada üç gün kaldı; kale ahalisi teslim

²⁹ *Silâhtar tarihi*, cilt 1 (İstanbul 1928), s. 504-5.

³⁰ Aynı eser, s. 529, "Koloszvár, Preşova ve Sigelhid âyanı mahfî buluşup hediyelerin verdiler ve suret-i muamele ve itaat yüzün gösterdiler".

³¹ Aynı eser, s. 550.

olmağa davet edildi. Bu esnada Apaffi taraftarları Türkleri davet eden Erdel ileri gelenlerini tevkif etmişler, işkenceye tâbi tutmuşlardı³². Erdel tamamiyle Nemçe askerlerinin işgali altında olduğundan ne âyan ne de reaya kaleyi teslimine cesaret edemediler. Şehrin varoşuna yapılan hücumlardan sonra Nemçe'nin onbeş bin kadar bir kuvvetinin Koloszvár kalesi altına gelmekte olduğu haber alındı. Serasker vezir Cafer Paşa Tököly'nin davetlerinin bir neticesi görülmediğini görerek "Nemçe kılıcından gözleri korkup bir veçhile Erdel'in teshiri mümkün olmamakla.." Ocak 1691 'de geri dönüşüne karar verdi. Bütün harekât böylece 1101-1102 yıllarında olmuştur. Bu esnada alınan az sayıda esirlerden, Silâhdar'ın verdiği malûmata göre, Türklere taraftar olanlara ehemmiyet veriliyor ve bilhassa Müslüman olarak gelen esirler derhal "ıtlak" ediliyordu. "Orduda kimin elinde reaya esiri bulunuyorsa ahz ve zahireleri mirîden görülüp sâkin oldukları mahallere isâl edildi. Ziraate kudreti olmayanlara Mirîden tohumluk buğday ve öküz verdiler". 1693 'de Erdel'e girmeye bir daha teşebbüs edildiyse de bu defa daha Erdel'e girmeden Nemçelilerin Belgrad'ı muhasara etmek üzere ilerledikleri öğrenilince vazgeçildi, Belgrad tarafına döndü, düşman muhasarayı kaldırıp Sava nehrinin öte tarafına çekildi. Bozoklu Mustafa Paşa Aralık 1693' de Edirne'ye döndü ve bundan sonra bir daha Erdel harekâtı yapılmadı.

Şu halde yalnız 1690 Ağustosunda Koloszvár'a 150 kilometre tahmin ettiğim bir mesafeye kadar, 1691' Ocak ayında ise Koloszvár'a kadar geliniyor. O halde İbrahim'in 1691 de esir olduğu veya daha muhtemel olarak iltica ettiği veya Tököly tarafına katıldığı tahmin edilebilir. Yani bu, Karácson'un iddia ettiği gibi 1104 yılında veya veya Cezárnak'ın sandığı gibi 1692 veya 1693' de olamaz. Böyle bir harekâta ilâhiyat kolejinin bitirmiş veya bitirmek üzere olan bir Erdelli'nin, hele Unitarian dininden olan birinin Habsburg ordusunda bulunacağını düşünmek güç olur. Böyle birinin bir Katolik hükümdarına hizmet etmektense Erdel istiklâlini sağlamağa çalışan Tököly ile birleşmiş Türk ordusuna katılacağını tahmin etmek daha akla uygundur. Savaş esnasında yerli ve sivil halktan askerlerin bazı kimseleri yakalayıp esir etmeleri imkânı varsa da Silâhdar'ın verdiği malû-

³² Aynı eser, 551.

mata göre Erdellileri memnun etmek ve onları kurtarma gayesi güdüldüğünü göstermek için bu gibi kimselerin derhal serbest bırakıldığı ve hattâ Miri'den kendilerine yardım yapıldığı doğru ise İbrahim'in esir alınıp İstanbul'a köle olarak götürülerek satıldığını kabul etmek büsbütün zor olacaktır.

Zaten Türk ordusunda Tököly ile beraber çok sayıda Erdelli vardı. Bunlarca Türkler meçhul insanlar değildi. Tököly'nin kendisi Türkçe bilecek kadar Türklüğe aşina idi. Son bir iki yüz yıl içinde Türk tesiri Erdellilerin hayatının bir çok taraflarına girmiş bulunuyor; Türk yemekleri, Türk kıyafetleri, el işleri ve hahları Erdel evlerine kadar girmiş bulunuyordu. Erdel tüccarları tâ İstanbul'a kadar uzayan ticarî seferler yapıyorlar, belki bazıları Türk dilini, âdetlerini ve dinini oldukça yakından biliyordu.³³ Bunlar için, bilhassa Unitarian kilisesinden olanlar için Türk ordusu bir müttefik veya hâmi ordusu idi. Hele söz konusu yıllarda bunlar Macaristan'daki Türk hâkimiyetinin sona ermesinin ve Erdel'e Habsburg hâkimiyetinin yerleşmesinin kendi dinî varlıklarının akıbeti bakımından ne kadar kötü sonuçlar yaratan bir şey olduğunu anlamaya yetecek kadar olaylar görmüş bulunuyorlardı. Bu itibarla İbrahim'in Müslüman olması ve Türklüğe geçmesi için esirlik, kölelik ve zor altında çaresiz kalma gibi sebepler icadına hiç lüzum yoktur. İbrahim'in Türklere iltica ettiğini veya Tököly kuvvetlerine iltihak ettiğini kabul edebiliriz. Onun, Türklere karşı yapılan bir savaşta esir düşeceğini, sonra kimse "fidye-i necat" vermedi diye İstanbul'a getirilip esir pazarında satılacağını sanmak için insanın rahip Karácson gibi dinî hislerinin baskısı altında işleyen bir muhayyileye malik olması lâzımdır.

İbrahim'in Türklüğe geçtiği tarih 1690 sonu veya 1691 başı olduğuna göre o zaman acaba kaç yaşında idi? *Risale-i İslâmiye'de*: "... okumağa mülâzım olup maddelerinde tekmil, tefasirlerinde mezun, vâaz ve nasihatle memur oldukta... » dediğine göre o zaman kolojden mezun olması gerekiyor. Sonra : "Hidayete erince üstad-ı bi himmetler meclisine teveccüh ve ihzar-ı Tevrat ve Zebur ve İncil edip nübüvvet-i Muhammediye'yi inkâr ve inkârlarında ısrarları

³³ Fekete, adı geçen yazı, s. 740. Türklerin, ihtida etmiş Macar gençlerini tercümanlık ve muhabere işlerinde kullanması hakkında bak. Tayyib Gökbilgin, "Macaristan'daki Türk hâkimiyeti devrine ait bazı notlar", *Türkiyat Mecmuası*, cilt VII-VIII (İstanbul, 1942) s. 200-201.

umuru dünyeviye ve uhreviyelerinde hüccet-i katia edindikleri kütüb-ü mezkûrelerine mugayir ve itimad eyledikleri burhanları dalâlet-i bedihiye olduğunda hak nümayan olup kendulerin zuumlarında ilzam kasdiyle bir miktar mübaheseye mübaşeret olundu” dediğine göre yalnız rahipliğe mezun bir genç olmakla kalmıyor, zamanın dinî bir münakaşasına girişecek bir olgunlukta bulunuyordu (yukarıda adı geçen Szentiványi Daniel’in Teslis aleyhindeki fikirleri 1685’de şiddetli tartışmalara konu olmuş; 1689’da onun yerine yine hararetli bir Unitarian olan Bedö Pal piskopos olmuş ve piskoposluğu 1690’a kadar devam etmiştir. Bu yıllar içinde ilâhiyat tartışmaları devam etti. Pek muhtemel olarak genç İbrahim bu tartışmalarda yer almıştı). Böyle bir kimsenin 18 yaşında bir delikanlı olacağını kabul etmek pek kolay gözükmüyor. Hiç değilse onun 20 yaşında olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Bu takdirde onun doğum tarihini denildiği gibi 1674 değil 1670 veya 1671 olarak kabul etmek lâzım gelecektir. Mezar taşındaki ölüm tarihi 1160 yani 1747 olarak gösterildiğine göre (*Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası*, s. 188’de “Basdı İbrahim Efendi sahn-ı firdevse kadem” mısraının hesabı 1157’yi gösterdiği kaydediliyor) öldüğü zaman 76 veya 77 yaşında olması ihtimali vardır.

İbrahim’in Kalvinist olmayıp Unitarian oluşu sadece önemsiz bir mezhep farkı meselesi değildir. Onun geldiği dinî ananın tesbiti, İbrahim Müteferrika’nın Türkiye’deki faaliyetlerinin dört önemli tarafının menşeleri hakkında bizi aydınlatacaktır: Matbaacılığı, coğrafyacılığı, yeni ilimlerle ilgisi, ve fikirlerinin ileriliği ve modernliği. Bunlar o zaman yalnız Erdel’de değil, Avrupa’da (bilhassa İngiltere’de ve Hollanda’da) zamanın en ileri düşünürleri olan kimselere ve kilise taassubuna, Teslis fikrinin aleyhine olan düşünürlere mahsus özelliklerdir. Yukarıda Servetus’un tıp ve coğrafya alanındaki önemine kısaca işaret etmiştik. Onsekizinci yüzyılın en büyük ilim adamı Newton, en büyük filozofu John Locke Unitarianizm’in veya hiç değilse onunla akraba olan Socinianizm’in ve Teslis aleyhdarlığının tesiri altında kalmışlar, ikisi de Kitab-ı Mukaddesteki akla uygun bulamadıkları noktalar üzerinde yazmışlardır.³⁴ Locke, resmî kiliseye mensup bir kimsenin bu noktada hücumuna bile uğramıştır. Locke dinî fikirlerini ve akidesini açıkça ilân etmekten çekinmişse

³⁴ Bak. MAURICE CRANSTON, *John Locke* (New-York, 1957) s. 390; H. J. MCLACHLAN, *The Religious Opinion of Milton, Locke and Newton* (Manchester, 1941) s. 328.

de din hürriyeti hakkındaki fikirleri onu bu konunun ve lâiklik rejiminin en büyük bir siması haline getirmiştir. İbrahim, ne Newton, ne de Locke âyarında bir düşünür değildir; bununla beraber, onun Türkiye'de yerleştikten sonra da eski mezhebdaşlarının Avrupa'da temsil ettiği müspet ilim cereyanına karşı alâkasını kesmediğini, eserlerini bize nakl ve tercüme ettiği bir iki kimsenin bu zümreden oluşundan anlıyoruz. Mıknatıs hakkındaki eserinin, Teslis aleyhindeki fikirlerinden dolayı Cambridge Üniversitesinden tard edilmiş olan ve zamanının tanınmış bir bilgini olan Whiston'nun mıknatıs vasıtasıyla tül ve arz dairelerinin tâyinine ait eserinden alınmış olması ihtimalini başka bir eserimizde söz konusu etmiş olduğumuz için burada ayrıca tartışmasına girmedik.
